

Müsaibələr və mövqelər

Xanlar Hacıyev

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hakimi

KONSTITUSIONAL TƏFSİR VƏ FƏRDİ ŞİKAYƏTLƏR

Hər kəsə məlumdur ki, Avropa Şurasının yaradılması demokratiya, qanunun aliliyi və insan hüquqlarının müdafiəsi kimi dəyərlərin inkişaf etdiyi II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Bu mənada Avropa Konvensiyası insanların bir sıra mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi və fərdlərə münasibətdə dövlətlərin davranışı üzərində nəzarətin təşkil edilməsi üzrə mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə qəbul olunmuşdur. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsində Konvensiyanın özünəməxsusluğu özünü onun ikili funksiyasında göstərir. Bir tərəfdən fərdlər Konvensiyanın maddi hüquq normalarından Konvensiyaya üzv olan ölkələrin daxili hüquq sistemlərində istifadə etmək üçün istinad edə bilərlər (Konvensiya ilə təmin edilmiş hüquqlarının pozulması ilə bağlı yerli məhkəmələrə şikayət vermək hüququ). Digər tərəfdən Konvensiya üzv dövlətlərin bu sənədlə üzərlərinə götürdüləri öhdəliklər üzərində beynəlxalq nəzarəti həyata keçirir. Beynəlxalq quruma şikayət ərizəsi vermək hüququ insan hüquqlarının müdafiəsinin milli mexanizminə münasibətdə subsidiar təbiətə malikdir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin sabiq sədri Luis Vilhaberın təbirincə desək, Konvensiyanı milli məhkəmələrin fəaliyyətindən kənar düşünmək mənasız olardı. Yuxarıda qeyd olunanlarla bərabər, Konvensiyanın məqsədi üzv dövlətlərdə insan hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsidir. Bu məqsədə çatılmasında əsas, həyati rol milli orqanlar, xüsusilə məhkəmələr oynayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Konvensiyaya üzv dövlətlərin əksəriyyətinin konstitusiyaları Konvensiyada əks olunmuş fundamental hüquqların müdafiəsini təmin edir. Üzv dövlətlərin məhkəmələri eynilə Avropa Məhkəməsinin tətbiq etdiyi hüquqi müəyyənlik, mütənasiblik, ədalətlik və s. prinsipləri tətbiq edirlər. Üzv dövlətlərin məhkəmələri, xüsusilə Konstitusiya və Ali məhkəmələri ilə dialoqun qurulması Avropa Məhkəməsinin əsas vəzifələrindən biri olmaqla bu, Strasburq Məhkəməsinin ən başlıca missiyalarından biridir. Bu dialoqda hər bir tərəf öz rolunun nədən ibarət olduğunu anlayır. Strasburq Məhkəməsinin vahid Avropa insan hüquqlarının formalaşdırılmasındakı rolu qiymətsizdir. Eyni zamanda yerli Konstitusiya məhkəmələrinin də vahid Avropa insan hüquqlarının formalaşdırılmasındakı rolu şübhəsiz ki, mühümdür. Hər iki məhkəmə üçün vətəndaşların çıxış imkanlarının təmin edilməsi, yəni məhkəmələrə fərdi şikayət ərizəsi ilə müraciət edə bilmələri vacibdir. Brayton konfransının nəticələrinə baxdıqda görürük ki, Məhkəmə burada daha güclü mövqeyə malikdir. Bəziləri tərəfindən səsləndirilən "məğbuliyyət meyarının daha da sərtləşdirilməsi ilə insanların Məhkəməyə çıxışının məhdudlaşdırılması" fikri son nəticədə uğurlu nəticələnmədi. Üzv dövlətlərin əksəriyyəti Məhkəməyə dəstək verməklə onun ətrafında sıx birləşdilər. Şübhəsiz, Məhkəmə indi özünün Konvensiyaya riayət edilməsinə nəzarət etmə missiyası ilə daha da güclənmişdir. Hər şeydən öncə, hər birimizin can atdığı və bizim sistemin əsas xarakterik xüsusiyyəti olan fərdi şikayət vermək hüququ qorunub saxlanılmışdır. Mən xüsusilə diqqəti qeyd etdiyim məsələyə cəlb etmək istərdim, çünki fərdi şikayət vermək hüququ prinsiplərdən mühüm məsələdir. Bu hüquq fərdin artıq beynəlxalq hüququn obyektinə deyil,

subyekt kimi tanınmasını simvolizə edir. Fərdi şikayət vermək hüququ özlüyündə digər müdafiə vasitələrinin tükəndiyi və ya səmərəsiz olduğu zaman hüquqların səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsinin ilkin şərti sayıla bilər. Haqlı olaraq ədəbiyyatda bizlərə xülyalara qapılmamaq məsləhət görülür. Fərdi şikayət verə bilmək hüququ hələ hüquqların səmərəli müdafiəsi kimi başa düşülməməlidir. Avropa Məhkəməsi öz nümunəvi *Airey v. Ireland* işində məhkəmələrə çatımlılığın tək cə nəzəriyyədə və prinsiplərdə deyil, həm də bu hüquqdan yararlanmağa imkan verən həqiqi real şərtlərdən ibarət olduğunu qeyd edir. Hüquqi maneə kimi real maneə faktı da Konvensiyanın həyata keçirilməsi ilə ziddiyyət təşkil edə bilər.

Əsas insan hüquqlarının müdafiəsində konstitusiya şikayətinin əhəmiyyət kəsb etdiyini də vurğulamalıyıq. Məlumdur ki, Konstitusiya məhkəmələrinə rahat çıxış konstitusiyanın tələblərinin həyata keçirilməsində, habelə insan hüquqlarının müdafiəsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Konstitusiyanın müddələrinin pozuntusunda Avropa Məhkəməsinə şikayət verilmə imkanının olduğuna görə dövlət orqanları və vətəndaşlar Konstitusiyanın tələblərini pozmaqdan çəkinirlər. Müxtəlif ölkələrdə fərdi şikayətin verilmə şərtləri də müxtəlifdir. Bununla belə, ölkələrin əksəriyyətində Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət verməmişdən əvvəl mövcud olan bütün hüquqi müdafiə vasitələrdən istifadə olunmalıdır. Bu, Konstitusiya Məhkəməsinə əvvəlki məhkəmələrin səvhlərini düzəltməklə normaların düzgün şərhinə və qanun yaradıcılığına təsir göstərməyə imkan verir.

Söhbət Avropa Məhkəməsindən gedirsə, qeyd olunmalıdır ki, Konvensiyanın 35.1-ci maddəsinə əsasən, fərd Məhkəməyə müraciət etməmişdən əvvəl bütün yerli hüquqi müdafiə vasitələri tükəndirməlidir. Bu müddəanın məqsədi üzv ölkələrə hüquq pozuntusunun qarşısının alınmasına və belə hallardan Məhkəməyə şikayət verilməməsinə şərait yaradılmasından ibarətdir (bax *Selmoni v. France* (GC), no. 25803/94, §74, ECHR 1999-IV).

Bütün hüquqi müdafiə vasitələrini tükəndirmək öhdəliyi Konvensiyanın pozulmasına görə ərizəçinin yerli vasitələrdən səmərəli istifadəsini ehtiva edir. Yerli hüquqi müdafiə vasitələri o zaman səmərəli hesab olunur ki, onlar baş vermiş və ya davam edən hüquq pozuntusunun qarşısını almış olsun və ya pozuntu baş verdiyi təqdirdə onun fəsadlarına görə ədalətli təzminat ödənilməsi təmin edilsin (bax *Mifsud v. France* (dec.) GC, no. 57220/00, §17, ECHR 2002-VIII). Belə ki, Məhkəmə *Pikic v. Croatia* işində Konstitusiya Məhkəməsinin yeni presedent hüquqa uyğun olaraq "məhkəmələrə çatımlılıq hüququ" nun pozuntusuna görə təzminat ödənilməsinə və aşağı instansiya məhkəməsinə işin həlli ilə bağlı müddətin təyin olunmasının qət olunduğunu müəyyənləşdirmişdir. Buna görə Məhkəmə hesab edir ki, Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət vermək hüququ səmərəli vasitədir və bunun üçün fərdlər məhkəmələrə çatımlılıqla bağlı şikayət etməmişdən öncə bütün yerli müdafiə vasitələrini tükəndirməlidirlər (şikayət ərizəsi no. 16552/02, 18 yanvar 2005, §29). Digər, *Vincic and others v. Serbia* işində Məhkəmə, Serbiya kimi insan hüquqlarının konstitusiya müdafiəsi təmin olunan ölkələrdə bu cür müdafiənin hədlərinin zərərçəkmiş şəxs tərəfindən yoxlanılmalı olduğunu qeyd edir. Məhz buna, Konstitusiya ilə Serbiya Konstitusiya Məhkəməsinə verilən və onun presedent hüququ ilə sübut olunan səlahiyyətlərə istinad edərək Məhkəmə hesab edir ki, konstitusiya şikayəti vermək hüququ Konvensiyanın 35.1-ci maddəsinin rakursundan səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsi hesab oluna bilər.

İnsan hüquqlarının həyata keçirilməsi üzrə qanunvericiliyin Konstitusiyaya uyğun olub-olmamasının tədqiqi ilə əlaqədar Bosniya və Herseqovina Konstitusiya Məhkəməsinin yurisdiksiyasının mübahisələndirilməsi haqqında ərizəçinin arqumentlərini araşdırarkən Məhkəmə qeyd etmişdir ki, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən işlə bağlı genişləndirici şərh verilmiş və ərizəçinin vəziyyətində olan şəxslərin işlərinə həmin məhkəmə tərəfindən uğurla baxılmışdır. Və ərizəçinin iddia elədiyinin əksinə olaraq onun Konstitusiya Məhkəməsinə həqiqi çıxış imkanı mövcud idi, habelə milli qanunvericiliyə görə icraya yönəldilməmiş məhkəmə qərarlarından şikayət də verə bilərdi (bax *Dragan MIRAZOVIĆ v. Bosnia and Herzegovina*, no. 13628/03, 16 may 2006).

Bununla belə, *İsmayilov Azərbaycan qarşı iş* üzrə işdə Azərbaycan hökumətinin Avropa Məhkəməsi tərəfindən şikayətçinin Ali Məhkəmədən sonra Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etməməsinə

daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükəndirilməməsi kimi qiymətləndirmə haqqında müraciəti əsaslı hesab olunmamışdır. Məhkəmə öz qərarında qeyd etmişdir ki, baxmayaraq vətəndaşların Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ 24 avqust 2002-ci il referendumundan sonra təsbit olunmuşdur, lakin 8 yanvar 2004-cü ildə qüvvəyə minən "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" qanunun həmin dövrdə mövcud olmaması, habelə bununla bağlı hüquqi mexanizmlərin müəyyənləşdirilməməsi bu hüququn həyata keçirilməsində maneə idi. Dolayısıyla 30 dekabr 2003-cü il tarix - şikayətin Məhkəməyə verildiyi dövr ərizəçiyə onun işinin uğurla nəticələncəyi barədə heç nə vəd etmirdi. Bu işlə bağlı Məhkəmə həmçinin qeyd edir ki, *Nagolica v. Croatia* (dec.), no. 77784/01, ECHR 2002-VIII) və *Brusco v. Italy* işindən fərqli olaraq Azərbaycanda tətbiq olunan bu yeni icraat üsulu məhz şikayətçiyə onun şikayətinin təmin edilməsi məqsədi ilə yaradılmamışdır. Məhkəmə həmçinin müəyyən etmişdir ki, "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 34.4.1-ci maddəsinə görə şikayətçi Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət ərizəsi verməmişdən öncə kassasiya instansiyasını keçdikdən sonra əlavə kassasiya instansiyasına müraciət etməli idi. Yəni kassasiya instansiyasının qərarının qanunauyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün Ali Məhkəmənin sədrindən məsələni Ali Məhkəmənin Plenumuna çıxartmağı xahiş etməli idi. Yalnız bu cəhddən sonra Konstitusiya Məhkəməsi işi ilkin öyrənilməsi üçün icraata qəbul edə bilərdi. Bununla əlaqədar, Məhkəmə əlavə kassasiya mərhələsini Konvensiyanın 35.1-ci maddəsinin mənasından irəli gələn hüquqi mexanizm olaraq qəbul etmir (bax *Babayev v. Azerbaijan*, dec. no. 36454/03, 27 may 2004). Belə hallarda Məhkəmə hesab edir ki, Konstitusiya Məhkəməsinin yaratdığı bu mexanizm məhkəməyə real çatımlılıq təmin etmir. Dolayısıyla Konvensiyanın 35.1-ci maddəsinin prizmasından səmərəli hesab olunmayan və fərddən məhkəmələrə çatımlılığın ilkin şərti olan "hüquqi müdafiə vasitələrinin tükəndirilməsi" və buna cəhd göstərilməsi tələb olunmaya bilərdi.

Ümumiyyətlə, konstitusion normalar dörd amilə - ideoloji xarakterinə, qeyri-dəqiqliyinə, qeyri-müəyyənliyinə və ümumiliyinə görə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu normaların tətbiqi zamanı onların hansı halda hüquqi cəhətdən məqbul seçim olmasının və ya belə bir seçimin olmamasının müəyyənləşdirilməsi asan deyildir. Fərdi konstitusion şikayət Konstitusiya Məhkəməsinə müvafiq normaların seçilməsinə və onların təfsirinə doğru itələyir. Milli məhkəmələr, xüsusilə Konstitusiya məhkəmələri Avropa Məhkəməsinin də böyük həcmli presedent yaratma təcrübəsinə əsaslanaraq yerli qanunvericiliklərinin daha da zənginləşdirilməsi imkanına sahib olmuşlar. Məntiq etibarilə, onların təfsirləri milli sərhədlərlə məhdudlaşmayaraq yeni məzmun qazanmağa başlayır. Dolayısıyla milli hüquq sistemi beynəlmilləşərək vahid Avropa insan haqları hüququnun yaranmasına rəvac vermiş olur.

Avrop Məhkəməsinin presedent hüququ da həmçinin milli məhkəmələrin fəaliyyəti əsasında daha da təkmilləşir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, əgər bu gün milli məhkəmələrin çıxardığı qərar ümumi Avropa dəyərləri və baxışları ilə uzlaşırsa, Konvensiyanın tətbiq olunan normasının qiymətləndirilməsi daha geniş və dəqiq ola bilər. Avrop Məhkəməsi öz presedent hüququnu diqqətlə və həssaslıqla formalaşdırır və əksər hallarda o, Avropada qəbul olunan mənəvi prinsipləri və standartları əks etdirir. Daha dəqiq desək, Avropa Məhkəməsi öz qərarlarını Avropa ölkələrinin əksəriyyətində qəbul olunmuş ümumi prinsiplər əsasında çıxarır. Avropa Məhkəməsi tərəfindən istifadə olunan bu təfsir metodu hüquq ədəbiyyatında "konsensual təfsir" adlandırılır.

Məhkəmə həmçinin həlli köhnəlmiş hüquqi problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində üzv ölkələrin müasir yanaşmalarını nəzərə alır. Həmişə məlumdur ki, Avropa Məhkəməsi bu Konvensiyanı canlı alət adlandırır və onu 60 il əvvəl hazırlayan hüquqşünasların deyil, günümüzün realıqları prizmasından şərh edir (bax *Bankovic and Others*, dec. (GC) no. [52207/99](#) of 12 dekabr 2001§ 64-65).

Bundan başqa, Məhkəmə 6-cı və 8-ci maddələrdə əks olunan "mülki hüquq" və "şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ" anlayışlarına tərif verərkən, onların mənasına muxtar formada yanaşarkən fəal şəkildə "konstruktiv təfsir metodu"ndan istifadə edir.

Biz Məhkəmənin *Opuz* işi ilə bağlı Konvensiyanın 14-cü – "ayrı-seçkilinin qadağan olunması" maddəsi

prizmasından tərəf dövlətin cinsi ayrı-seçkilik faktı ilə bağlı işə düzgün qiymət vermədiyini unuda bilmərik. Bu işlə bağlı Məhkəmə, Qadınlara qarşı hər cür ayrıseçkiliyin aradan qaldırılması üzrə BMT Komitəsinin qənaətinə istinad edərək dövlət orqanlarının hərəkətsizliyini ayrı-seçkilik kimi qiymətləndirmişdir. İnsan hüquqları üzrə ədəbiyyatda bu presedent geniş müzakirələrə səbəb olmuş və bu təfsir "qlobal təfsir" in ən yaxşı nümunəsi kimi qiymətləndirilmişdir, çünki bunun üçün çoxsaylı beynəlxalq sənədlər toplusuna istinad olunmuşdur.

İnterpretasiyanın digər metodlarından – "məqsədli təfsir" (konstitusion xarakteri nəzərə alınaraq insan hüquqlarına dair saziş kimi Konvensiyanın ümumi məqsəd və niyyətlərinin diqqətə alınması) və ya "səmərəli təfsir" dən istifadə edərək yeni dinamik və təkamülləşən presedent hüququnun formalaşdırılması başlıca məqsəddir. Məhkəmə *Stafford* işində qeyd edir ki, əvvəlki Məhkəmə qərarlarına istinad etmək formal xarakter daşıyır, lakin onlarda kənarlaşmaq üçün həqiqətən əsaslı səbəblər mövcud olmalıdır. Həmin işdə maraq kəsb edən məsələ ondan ibarətdir ki, Məhkəmə konkret olaraq ümumi Avropanı nəzərə almadan bir ölkədə - Birləşmiş Krallıqda hüquq standartların təkamülü ilə bağlı vəziyyəti diqqət mərkəzində saxlamışdır. İnsan hüquqlarının daha səmərəli qaydada müdafiəsi üçün yaxşı olardı desəm, yanılmaram.

Həmçinin mən sizin diqqətinizi başqa bir detala da çəkmək istərdim. Bu da mümkün ola bilən ziddiyyət və qarşıdurmadan yayına bilən Məhkəmə hakimlərinin müdrikliyi və dəqiqliyidir. Bu cür təfsir qarşıdurma vəziyyətində olan normaların harmonizasiyasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma Məhkəmənin 12.09.2012-ci il tarixli *Nada v. Switzerland* qərarında xüsusi həvəslə qeyd olunmuşdur. Bu qərarla Vyan Konvensiyasının 27-ci maddəsinə istinad olunması BMT Nizamnaməsinin və həmin Konvensiya çərçivəsində başa düşülmür və daha geniş qiymətləndirilirdi.

Sonda qeyd etməliyəm ki, insan hüquqlarına, demokratiyaya və qanunun aliliyinə hörmət bizim ümumi borcumuzdur. Bu, ilk mərhələdə parlamentlərin, hökumətlərin, məhkəmələrin və vətəndaş cəmiyyətinin vəzifəsidir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi zamanı yalnız bu orqanlar tərəfindən yanlışlığa yol verilməsi Avropa Məhkəməsinə məsələyə müdaxilə etməyə vadar edir. Bu cür subsidiarlıq hər bir ölkədə gedən demokratikləşmə prosesin nəticəsidir. Konstitusiya məhkəmələrinə verilən fərdi şikayətlər onları sırasıyla məhkəmələrin istifadə edə bilmədikləri çoxsaylı fakt və arqumentlərlə təchiz edir və bu zaman normalar necə ki Avropa Məhkəməsi tərəfindən təfsir olunur, milli səviyyədə də o cür təfsir olunmalıdır.